

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه هنر اصفهان

دانشکده هنر و ادیان اسلامی

گروه هنر اسلامی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته هنر اسلامی

بررسی تطبیقی رقص سماع و رقص شیوا

استاد راهنما:

دکتر علیرضا خواجه گیر

استاد مشاور:

دکتر علیرضا خدای

پژوهشگر:

الهام کیانی

شهریور ماه سال ۱۳۹۲

اظہارنامہ ی دانشجو

اینجانب الہام کیانی دانشجوی دورہ کارشناسی ارشد رشته هنر اسلامی دانشکده هنر و ادیان اسلامی دانشگاه هنر اصفهان به شماره ی دانشجویی ۸۹۱۱۵۰۲۱۱۴ گواہی می نمایم کہ تحقیقات ارائه شده در این پایان نامہ با عنوان بررسی تطبیقی رقص سماع و رقص شیوا توسط شخص اینجانب انجام شده و صحت و اصالت مطالب نگارش شده مورد تأیید می باشد و در موارد استفاده از کار دیگر محققان به مرجع مورد استفاده اشارہ شده است. همچنین گواہی می نمایم کہ مطالب مندرج در پایان نامہ تاکنون برای دریافت هیچ نوع مدرک یا امتیازی توسط اینجانب یا فرد دیگری ارائه نشده است و در تدوین متن پایان نامہ چارچوب مصوب دانشگاه را بہ طور کامل رعایت کرده ام.

امضاء دانشجو:

تاریخ:

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات و نوآوری های ناشی از تحقیق، همچنین چاپ و تکثیر، نسخه برداری، ترجمه و اقتباس از این پایان نامه کارشناسی ارشد، برای دانشگاه هنر اصفهان محفوظ است.

نقل مطالب با ذکر منبع بلامانع است.

دانشگاه هنر اصفهان

دانشکده هنر و ادیان اسلامی

گروه هنر اسلامی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته هنر اسلامی خانم الهام کیانی تحت عنوان:

بررسی تطبیقی رقص سماع و رقص شیوا

ارائه شده به مدیریت تحصیلات تکمیلی دانشگاه به عنوان بخشی از فعالیتهای تحصیلی لازم برای درجه‌ی کارشناسی ارشد که در تاریخ ..... توسط هیأت داوران زیر بررسی و با نمره ..... درجه ..... به تصویب نهایی رسید.

۱- استاد/ استادان راهنمای پایان نامه آقای/خانم دکتر ..... بامرتبه علمی ..... امضاء

۲- استا/استادان مشاور پایان نامه آقای/خانم دکتر ..... بامرتبه علمی ..... امضاء

۳- استاد/استادان داور داخل گروه آقای/خانم دکتر ..... بامرتبه علمی ..... امضاء

۴- استاد/استادان داور خارج از گروه آقای/خانم دکتر ..... بامرتبه علمی ..... امضاء

امضای مدیر گروه

با سپاس فراوان

از زحمات و رهنمودهای بی شائبه استاد راهنمای ارجمند

جناب آقای دکتر علیرضا خواجه گیر که در نهایت شکیبایی

لحظات گرانقدر خود را صمیمانه صرف به انجام رسیدن این رساله

نمودند.

تقدیم به سرو بلند و همیشه سبز زندگی ام

که گذشت و مهربانی اش

همیشه مثل سایه ای مفرح در گرمای زندگی

مرا در بر گرفته است.

همسر عزیزم حمیدرضا

چکیده

رقص^۱ در لغت به معنی لعب، بازی و پایکوبی است. در اصطلاح، رقص به حرکات موزونی گفته می‌شود که بطور فردی یا گروهی و متناسب با آهنگ و به منظور خاصی انجام می‌گیرد. در میان مردم اولیه رقص در بیشتر اوقات حالت تقلیدی داشته و از تقلید حرکات حیوان و انسان تجاوز نمی‌کرده است، رفته رفته این هنر متری شد و به وسیله آن افعال و حوادث موضوع تقلید در رقص قرار داده شدند.

از دیدگاه هنر، زبان رقص، زبان نماد و نشانه است و وسیله‌ای برای ارتباط ساختارهای اجتماعی و فرهنگی است؛ به نظر می‌رسد که وجود زبان و نشانه‌های موجود در حرکات رقص در میان انواع دیگر غیرانسانی (جانوران) می‌تواند مفهوم و کارکرد رقص و زبان آن را، حتی عمیق‌تر از آنچه در اذهان است نشان بدهد. رقص تنها عرصه‌ای است که در آن نحوه زندگی و زیست، در عالی‌ترین و خالص‌ترین سطح بیان می‌شود چرا که رقص ظهور شدیدترین احساسات و شورهای برآمده از ادراکات درونی عاملان آن از معنای زندگی و فلسفه هستی می‌باشد.

از جمله مهمترین رقص‌های آئینی - اسطوره ای که از دیرباز تاکنون مورد توجه پیروان خاص خود بوده است می‌توان به دو رقص مهم سماع در ایران و شیوا در هند اشاره نمود. که در تحقیق حاضر سعی شده است با استفاده از روش مطالعه تطبیقی به بررسی و نقد این دو رقص بخصوص اشتراکات آنها پرداخته شود.

نتیجه بررسی این دو رقص نشان می‌دهد که هر دو ریشه مشترک فرهنگی هندواروپائی دارند و نشان دهنده فلسفه باورهای دینی پیروان آنها می‌باشند. با بررسی بیشتر این دو به رابطه عمیق پیروان این آیین ها با مبدأ آفرینش پی می‌بریم.

کلمات کلیدی: رقص - سماع - شیوا - آئین - اسطوره - تصوف - ودایی

فصل دوم: مبانی دینی و آیینی رقص شیوا

- ۱-۲- مقدمه ۲۲
- ۲-۲- خطوط کلی هنر و دین هندی ۲۲
- ۳-۲- ادوار دین و معنویت هندو ۲۶
- ۱-۳-۲- دوره‌ی ودایی ۲۷
- ۲-۳-۲- دوره‌ی حماسی ۳۳
- ۴-۲- معرفی آیین شیوایی ۳۵
- ۱-۴-۲- آئین پاشوپاتا ۳۸
- ۲-۴-۲- آئین پراتیا یجینیا ۳۸
- ۳-۴-۲- آئین شیوا سیدانتا ۴۳
- ۴-۴-۲- آئین ویرا شیوا ۴۴
- ۵-۲- صفات شیوا ۴۵
- ۶-۲- شیوا در تمثال‌ها و مجسمه‌ها ۴۷
- ۷-۲- رقص شیوا ۴۹
- ۸-۲- بررسی رموز عرفانی شیوا با رویکرد شکلی - فرمی ۵۱
- ۹-۲- پوشش و وضع ظاهری شیوا در مجسمه‌های رقص شیوا ۵۴
- ۱۰-۲- تفسیر عرفانی رقص شیوا ۶۷
- پی‌نوشت‌های فصل دوم ۷۲

فصل سوم: مبانی آیینی و عرفانی رقص سماع

- ۳-۱- مقدمه ۷۷
- ۳-۲- خاستگاه و سرچشمه های تصوف ایرانی ۷۷
- ۳-۳- تأثیر باورهای هندی در تصوف ایرانی ۷۷
- ۳-۴- خاستگاه واژه تصوف ۷۹
- ۳-۵- پیدایش تصوف ۸۰
- ۳-۶- معناشناسی تصوف ۸۳
- ۳-۷- منشأ اسلامی تصوف ۸۳
- ۳-۸- مقامات و احوال در سلوک صوفیانه ۸۵
- ۳-۹- معناشناسی مقامات در تصوف ۸۷
- ۳-۱۰- معناشناسی حال در تصوف ۸۹
- ۳-۱۱- طریقت های تصوف ۹۱
- ۳-۱۲- معرفی مولانا و فرقه مولوی ۹۱
- ۳-۱۲-۱- آثار مولانا ۹۵
- ۳-۱۲-۲- احوال مولانا ۹۶
- ۳-۱۲-۳- مکتب خراسان و تصوف مولانا ۹۶
- ۳-۱۳- تاریخچه و پیدایش سماع ۹۸
- ۳-۱۴- تحلیل واژه سماع ۱۰۳
- ۳-۱۵- سماع از دیدگاه علما و عارفان ۱۰۳

- ۱۰۶..... ۱۶-۳- مقام‌های سماع
- ۱۰۸..... ۱۷-۳- بررسی صورت و معنی رقص سماع
- ۱۰۹..... ۱۸-۳- لباس درویشان در سماع
- ۱۰۹..... ۱-۱۸-۳- تنوره
- ۱۱۰..... ۲-۱۸-۳- نمد الفی
- ۱۱۱..... ۳-۱۸-۳- دسته گل
- ۱۱۲..... ۴-۱۸-۳- سکه
- ۱۱۳..... ۵-۱۸-۳- خرقه
- ۱۱۴..... ۱۹-۳- آلات موسیقی در مراسم سماع
- ۱۱۴..... ۱-۱۹-۳- دف
- ۱۱۵..... ۲-۱۹-۳- نی
- ۱۱۵..... ۱-۲-۱۹-۳- صورت باطنی نی
- ۱۱۶..... ۳-۱۹-۳- قُدم
- ۱۱۷..... ۴-۱۹-۳- رباب
- ۱۱۸..... ۲۰-۳- سایر آلات موسیقی
- ۱۱۹..... ۲۱-۳- نی زن باشی
- ۱۱۹..... ۲۲-۳- آیین خوانان
- ۱۲۰..... ۲۳-۳- اصول موسیقی مولویه
- ۱۲۲..... ۲۴-۳- مخالفان و موافقان با سماع

- ۱۲۴..... ۳-۲۵- اجرای مراسم سماع
- ۱۲۵..... ۳-۲۵-۱- نوازندگان و آئین خوانان
- ۱۲۶..... ۳-۲۵-۲- مرحله ورود سماع کنندگان
- ۱۲۶..... ۳-۲۵-۳- شروع مراسم
- ۱۲۷..... ۳-۲۵-۱- دور ولدی و مقابله
- ۱۲۸..... ۳-۲۵-۲- سلام اول
- ۱۲۹..... ۳-۲۵-۱-۲- خرقه افکنی
- ۱۳۰..... ۳-۲۵-۲-۲- شروع به چرخ
- ۱۳۲..... ۳-۲۵-۳-۲- چرخ و چرخ و چرخ
- ۱۳۳..... ۳-۲۵-۳- سلام دوم
- ۱۳۴..... ۳-۲۵-۴- سلام سوم
- ۱۳۵..... ۳-۲۵-۵- سلام چهارم
- ۱۳۵..... ۳-۲۵-۱-۵- شیخ هم به چرخ می آید
- ۱۳۷..... ۳-۲۶- مراسم پایانی سماع
- ۱۳۸..... ۳-۲۷- تفسیر عرفانی رقص در سماع
- ۱۴۰..... پی نوشت های فصل سوم

فصل چهارم: تطبیق رقص سماع و رقص شیوا

- ۱۴۵..... ۴-۱- مقدمه

- ۲-۴- تطبیق جهان‌بینی و اعتقاد به وحدت وجودی در آیین هندو و آیین تصوف ۱۴۵
- ۳-۴- تطبیق عشق به منزله راه رستگاری در آیین هندو و آیین تصوف ۱۴۷
- ۴-۴- تطبیق فرقه ملامتیه از تصوف و آیین پاشوپاتا از مذهب شیوایی ۱۴۹
- ۵-۴- تطبیق پوست نشینی شیوا و پوست نشینی مولویان ۱۵۰
- ۶-۴- تطبیق رنگ در مراسم سماع و شیوا ۱۵۱
- ۱-۶-۴- رنگ سفید ۱۵۱
- ۲-۶-۴- رنگ سرخ ۱۵۲
- ۳-۶-۴- رنگ سیاه ۱۵۳
- ۷-۴- تطبیق آلت موسیقی در رقص سماع و شیوا ۱۵۷
- ۸-۴- تطبیق پای کوبی در سماع و لگدمال کردن کوتوله فراموشی توسط شیوا ۱۵۸
- ۹-۴- تطبیق شکل حرکت در مراسم سماع و رقص شیوا ۱۵۹
- ۱۰-۴- تطبیق تفسیر عرفانی رقص شیوا و رقص سماع ۱۶۲
- پی نوشت های فصل چهارم ۱۶۳
- نتیجه گیری پژوهش ۱۶۴
- منابع و مؤاخذ ۱۶۶

فهرست جدول ها

صفحه

عنوان جدول

جدول (۱-۴) تثلیث هندویی ۱۵۵

فهرست تصویر ها

صفحه	عنوان تصویر
	فصل اول
۲.....	تصویر (۱-۱) رقص سماع .....
۳.....	تصویر (۲-۱) نمونه‌هایی از رقص‌های آیینی .....
۴.....	تصویر (۳-۱) مراسم سماع .....
۶.....	تصویر (۴-۱) مجسمه شیوا.....
۹.....	تصویر (۵-۱) تثلیث خدایان هندو .....
	فصل دوم
۲۳.....	تصویر (۱-۲) تمثالی از شیوا.....
۲۴.....	تصویر (۲-۲) عبادت در معابد هندو .....
۲۸.....	تصویر (۳-۲) میترا (خدای مهر).....
۲۹.....	تصویر (۴-۲) آئین و مراسم قربانی برای خدایان .....
۳۳.....	تصویر (۵-۲) شیوا بر پوست ببر، مار بر گردن و نیزه سه شاخ .....
۳۶.....	تصویر (۶-۲) تثلیث هندو .....
۴۱.....	تصویر (۷-۲) شیوا همراه با گاو .....
۴۸.....	تصویر (۸-۲) شیوا در حال تمرکز به نظر می رسد .....
۵۳.....	تصویر (۹-۲) تمثال و مجسمه شیوا با ده دست .....

- تصویر (۲-۱۰) شیوا با تاجی از برگ فلوس و هلال ماه و مار..... ۵۵
- تصویر (۲-۱۱) گیسوان شیوا همراه با گل های نیلوفر..... ۵۵
- تصویر (۲-۱۲) شیوا در حال لگدمال کردن دیو فراموشی با پای راست..... ۵۸
- تصویر (۲-۱۳) پای چپ شیوا بلند شده..... ۵۹
- تصویر (۲-۱۴) دست راست شیوا همراه طبل (دامارو)..... ۶۰
- تصویر (۲-۱۵) دامارو (ساز ضربی)..... ۶۰
- تصویر (۲-۱۶) سمبل AUM..... ۶۲
- تصویر (۲-۱۷) دست چپ شیوا به همراه لاله آتشین..... ۶۳
- تصویر (۲-۱۸) دست راست شیوا به حالت آباگامودرا..... ۶۴
- تصویر (۲-۱۹) دست چپ خرطوم مانند شیوا..... ۶۵
- تصویر (۲-۲۰) مجسمه شیوا بر روی پایه به شکل گل نیلوفر..... ۶۶
- تصویر (۲-۲۱) شیوا در حال رقص بر روی سکوی مکعبی و در میان حلقه آتشین..... ۶۷

فصل سوم

- تصویر (۳-۱) صوفی (پشمینه پوش)..... ۸۰
- تصویر (۳-۲) مراسم سماع..... ۸۴
- تصویر (۳-۳) دو عکس منتسب به مولانا جلال الدین محمد..... ۹۲
- تصویر (۳-۴) تصویر نگارگری از رقص سماع درویشان..... ۹۴
- تصویر (۳-۵) حلقه ای به دور آتش می زدند برای بزرگداشت و پرستش چیزی مقدس..... ۹۹

- تصویر (۳-۶) رقص آیینی مکشوفه در چشمه علی خمین..... ۱۰۰
- تصویر (۳-۷) نمونه ای از سفالینه‌ای شبیه مراسم رقص..... ۱۰۱
- تصویر (۳-۸) قطعه سفالینه با نقش مردان در حال رقص مکشوفه در تپه سبز منطقه دهلران..... ۱۰۱
- تصویر (۳-۹) تنوره..... ۱۱۰
- تصویر (۳-۱۰) نمذ الفی و دسته گل..... ۱۱۱
- تصویر (۳-۱۱) سکه (کلاه مولوی)..... ۱۱۲
- تصویر (۳-۱۲) دف..... ۱۱۴
- تصویر (۳-۱۳) نی..... ۱۱۵
- تصویر (۳-۱۴) قدوم قدیمی (سمت راست) قدوم امروزی (سمت چپ)..... ۱۱۷
- تصویر (۳-۱۵) رباب..... ۱۱۸
- تصویر (۳-۱۶) آئین خوانان به همراه نوازندگان..... ۱۲۰
- تصویر (۳-۱۷) سلام اول: دست‌ها بصورت ضربدر و سر را فرو می‌آورند (سرشکستن)..... ۱۲۵
- تصویر (۳-۱۸) شیخ پوست نشین همراه با سماع کنندگان..... ۱۲۶
- تصویر (۳-۱۹) نعت خوانی..... ۱۲۷
- تصویر (۳-۲۰) درویشان بوسه بر دست شیخ زده و متعاقباً شیخ بر سکه درویشان بوسه می‌زند..... ۱۳۰
- تصویر (۳-۲۱) قبل از شروع به چرخ و گشاده شدن دامن، درویش به صورت عدد ۱ در می‌آید..... ۱۳۱
- تصویر (۳-۲۲) درویشان یک به یک از شیخ رخصت می‌گیرند..... ۱۳۲
- تصویر (۳-۲۳) سماع درویشان..... ۱۳۳
- تصویر (۳-۲۴) سماع درویشان در سلام دوم..... ۱۳۴

تصویر (۳-۲۵) شیخ هم به چرخ می آید..... ۱۳۶

فصل چهارم

تصویر (۴-۱) پوست نشینی شیوا (سمت راست). پوست نشینی سماع (سمت چپ)..... ۱۵۰

تصویر (۴-۲) رنگ سفید شیوا (سمت راست). رنگ سفید لباس سماع کنندگان (سمت چپ)..... ۱۵۲

تصویر (۴-۳) رنگ سیاه لباس درویشان..... ۱۵۵

تصویر (۴-۴) شیوا به رنگ سفید..... ۱۵۶

تصویر (۴-۵) تناسب دامارو شیوا و دف و نی سماع..... ۱۵۸

تصویر (۴-۶) مشابهت پای کوبیدن و پای مال کردن..... ۱۵۹

تصویر (۴-۷) شکل دایره‌ای..... ۱۶۱

فصل اول

کلیات پژوهش